

ez-ZİCÜ'L-MÜMTEHAN

olmak üzere basit bir formül verilmiştir. Burada λ , gezegenin çıkış düğümünden olan boylamıdır; gezegenin β enlemi ise boylamın bu fonksiyonuna bağlıdır. Zicde 829-830 yılları için yirmi dört yıldızın ekliptik (λ , β) ve ekvator (α , δ) koordinatları yer almaktadır. Ayrıca söz konusu zicde, Yezdicerd 380 (1012) yılına ait on sekiz yıldızın konumu ilk verilen yıldızların enlem değerlerine presesyona düzeltilmiş eklenerek verilmiştir. Her bir yıldızın ekvator koordinatları, gündüz yayı, gündüz yayının sinüsü, meridyen yüksekliği ve meridyen yüksekliğinin sinüsü tabloya eklenmiştir. Diğer bir tabloda ise gezegenlerin üçlü konumu, haddi (ekliptik üzerinde astrolojik bölge-lerdeki konumları verilmiştir.

ez-Zicü'l-mümtehan yazıldığı dönemden itibaren büyük ilgi görmüş, Sâbit b. Kurre esere bir giriş yazmış, Ebü'l-Hasan İbn Yünus *ez-Zicü'l-Hâkimî*'sinin temel kaynaklarından olan bu zici Mısır için yeniden düzenlemiştir. *Toledo Tabloları*'nın (*Tuleytula Zici / el-Ezyâcü't-Tuleytiliyye*) yazarı İbnü'z-Zerkâle ise ekliptiğin eğimini ve bazı kesin değerleri aynı kitap-
tan çıkarmıştır. Escorial nüshası incelendiğinde burada yer alan tabloların hangisinin gerçekte *ez-Zicü'l-mümtehan*'a ait olduğunun belirlenmesi zordur. Bu tablolardan beşi Yahyâ b. Ebû Mansûr'a, diğerleri daha sonra yaşayan İbnü'l-A'lem ve Kûşyâr b. Lebbân'a atfedilmektedir.

Eserin bazı kısımları yayımlanmıştır. Juan Vernet *ez-Zicü'l-mümtehan*'ın bir bölümünü 1956'da ("Las Tabulae Probatae", *Homenaje a Millás-Vallícosa*, II [Barcelona 1956], s. 501-522; yeniden basımı: *Estudios Sobre Historia de la Ciencia Medieval*, Barcelona-Bellaterra 1979, s. 191-212), E. S. Kennedy zic'in önemli başlıklarını aynı yılda ("A Survey of Islamic Astronomical Tables", *Transactions of the American Philosophical Society*, XLVI/2 [Philadelphia 1956], s. 145-147) yayımlamıştır. Ayrıca zic'in yahudi takvimi kısmını İspanyolca olarak Juan Vernet ("Un Antiguo Tratado Sobre el Calendario Judío en las "Tabulae Probatae", *Sefarad*, 14 [Madrid 1954], s. 59-78), güneş tutulmasına ait bölümünü E. S. Kennedy ve Nâzım Fâris ("The Solar Eclipse Technique of Yahyâ b. Abi Mansûr", *Journal for the History of Astronomy*, I/1 [Cambridge 1970], s. 20-38; yeniden basımı: *Studies in the Islamic Exact Sciences*, Beyrut 1983, s. 185-203), ay tablolarını Hala Salam ve E. S. Kennedy ("Solar and Lunar Tables in Early Islamic Astronomy", *JAOS*, LXXXVII [1967], s. 492-497), güneş

ez-Zicü'l-mümtehan'ın ilk iki sayfası (Madrid Biblioteca del Escorial, MS Arabe, nr. 927)



denklemlerini E. S. Kennedy ("The Solar Equation in the Zij of Yahyâ b. Abi Mansûr", *Prismata: Festschrift für Willy Hartner*, Wiesbaden 1977, s. 183-186) neşretmiştir. *ez-Zicü'l-mümtehan*'ın tamamı 1986'da E. S. Kennedy'nin önsözü ile tıpkı basım şeklinde Fuat Sezgin tarafından yayımlanmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Yahyâ b. Ebû Mansûr, *ez-Zicü'l-Me'mûni el-mümtehan* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1986; Fergâni, *The Elements of Astronomy: Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esası* (trc. ve nşr. Yavuz Unat), Harvard 1998, neşreden giriş, s. 11, 22; Suter, *Die Mathematiker*, s. 14; Sarton, *Introduction*, I, 545, 566; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988, s. 79, 170, 172, 264; a.m.f., "Habeş el Hâsib'in 'el Dimişki' Adıyla Maruf Zici'nin Mukaddimesi", *DTCDF*, XIII/4 (1955), s. 133-145; J. Vernet, "Yahyâ ibn Abi Mansûr", *DSB*, XIV, 537-538; E. S. Kennedy, "A Survey of Islamic Astronomical Tables", *Transactions of the American Philosophical Society*, XLVI/2, Philadelphia 1956, s. 123-177; a.m.f. - Nazım Fâris, "The Solar Eclipse Technique of Yahyâ b. Abi Mansûr", *Journal for the History of Astronomy*, I/1, Cambridge 1970, s. 20-38.

YAVUZ UNAT

ZİGETVAR

(bk. SİGETVAR).

ZİHAFF ve İLLET

(الزحاف والعلقة)

Aruz vezinlerinin aslı tef'ilelerinde meydana gelip fer'î tef'ileleri ve fer'î vezinleri oluşturan değişiklikler.

Sözlükte "yürümek, (çocuk) emekleyerek yürümek, (yorgun deve) tabanını sürüyerek yürümek" anlamındaki *zihâfa*, iki harf arasından düşen veya sâkin kılınan

harf sebebiyle bu iki harfin birbirine sürünerek kavuşması ilgisizle bu ismin verildiği kaydedilir (*Kâmûs Tercümesi*, III, 600-601). Sözlükte *illet* "hastalık, hasar" demektir. Tef'ilelerde zorunlu olan bu tür değişiklikler, girdiği bünyenin yakasını bırakmayan veya o bünyede hasara yol açan hastalığa benzetildiği için bu adla anılmıştır. Aruz vezinleri, "tef'ile" adı verilen ve "f-a-l" (ف ع ل) kökünden türetilen on yapa-
kalıptan bir veya ikisinin mısra ve beyitlerde belirli miktarda tekrar edilmesiy-
le meydana gelir. Bu aslı tef'ilerden ikisi beş, sekizi yedi harfli. Beşliler fâilün ve feülün; yedililer mefâilün, müfâaletün, mütefâilün, mef'ûlâtü, müstef'îlün, müstef'îlün, fâilâtün ve fâi lâtün şeklindedir. Beytin ilk mısraının sonundaki tef'ileye "aruz", ikinci mısraın sonundakine "darb", diğer tef'ilelere de "haşiv" adı verilir. Her tef'ile "sebeb" (çadır ipi) ve "vetid" (çadır kazığı) diye adlandırılan alt birimlerden oluşur. Sebeb iki harfli, vetid ise üç harfli birimlerdir. İki harfin ikisi de harekeliyse söyle-
niş zorluğu yüzünden "sakil sebeb", ikinci harf sâkin ise "hafif sebeb", üç harften ortadaki sâkinse "mefrûk vetid", sonuncu sâkinse "mecmû' vetid" diye anılır. Örnek olarak "مستغفلن" tef'ilesi iki hafif sebeble (مس + تغ) bir mecmû' vetidden (علن) meydana gelmiştir. Son dört tef'ilenin farklı yazılışı, sebeblerin sıralanışıyla vetidlerin türünü ve sıralanışını etkilediğinden zihaf ve illet uygulamaları da buna göre değişir.

Genelde aslı tef'ilenin âhengini bozmayan değişiklikler zihaf ve illet adıyla iki temel kategoriye ayrılır. Çoğunlukla haşiv tef'ilerinde olmakla birlikte beytin bütün tef'ilerine girebilen, her beyitte icrası genellikle ihtiyarî kabul edilen değişikliklere zihaf denir. Kâsidenin sadece aruz ve darb tef'ilerinde teşekkül eden ve bütün beyitlerde icrası zorunlu sayılan değişiklikle-

re de illet adı verilir. Zihaf, sebeblerin ikinci harflerinde meydana gelen değişiklikler olduğundan tef'ilelerin iki, dört, beş ve yedinci harflerinde bulunur, diğer harflerinde görülmez. Bir tef'ile bünyesinde vetid başta ise zihaf beş ve yedinci harflerde, ortada ise iki ve yedinci harflerde, sonda ise iki ve dördüncü harflerde gerçekleşir. Meselâ "فعلن" ve "مفاعلين" vezinlerinde vetid başta, zihaf nûn ve yâ harflerinde, "فاعلاتن"-de vetid ortada, zihaf elif ve nûn harflerinde, "مستفعلن"de vetid sonda, zihaf sîn ve fâ harflerindedir. Zihaf, teşekkül ettiği sebebin ikinci harfi harekeliyse onu sâkin kılmak veya düşürmek, sâkinse düşürmek suretiyle gerçekleşir. Zihaf türü değişikliklerin temel amacı harf eksiltmek ve sâkin kılmakla aslî tef'ileye göre daha hafif bir fer'î tef'ile elde etmektir. Bundan dolayı "feûlün"de nûn, "mef'ûlâtû"de vâv, "müstef'ilün"de sîn, "mefâilün"de yâ, "fâilün"de elif, "müfâaletün"de lâm, "fâilâtün"de nûn, "müfâaletün"de tâ ve "nûn"un düşürülmesi şeklindeki zihaf uygulamalarıyla aslî tef'ileye göre daha hafif fer'î tef'ileler ortaya çıkmıştır (İbn Reşîk el-Kayrevânî, I, 275). Zihaf tef'ileye "müzâhaf / müzevhaf" tef'ile adı verilir.

Zihaf Çeşitleri. Zihaf değişiklikleri müfred (basit, yalın) ve müzdevic (birleşik) olmak üzere iki kategoride incelenir. **A) Müfred Zihaf.** Müfred zihaf bir tef'ilenin tek sebebinde meydana gelirken müzdevic zihaf iki sebebe gerçekleşir. Müfred zihaf tef'ilenin ikinci harfinde oluşan habn, izmâr, vaks, dördüncü harfinde oluşan tay (tayy), beşinci harfinde oluşan kabz, asb, akl ve yedinci harfinde oluşan keff (keff) terimleriyle ifade edilen sekiz değişikliği kapsar. **1. Habn.** Tef'ilenin sâkin olan ikinci harfinin düşürülmesidir, bu tef'ile "mahbûn" (kısaltılmış giysi) diye anılır. Habn remel, medîd, basit ve mütedârek bahirlerinde "فاعلن" "elif"inin düşürülmesiyle "فعلن", basit, recez, serî ve münserihten "مستفعلن" "sîn"inin düşürülmesiyle "متفعلن" şeklinde gerçekleşir, bu da pratikte vezindeşi olan "مفاعلين"e aktarılır. Hafif ve mücteste "مستفعلن" "sîn"inin düşürülmesiyle "متفعلن"e dönüşür, bu da "مفاعلين"e aktarılır. Medîd, remel, hafif, mücteste "فاعلاتن" "elif"inin düşürülmesiyle "فاعلاتن" sağlanır. Serî, münserih ve muktedabda "مفعولات" "fâ"sının düşürülmesiyle "مفعولات" elde edilir, bu da uygulamada vezindeşi olan "مفاعيلن"e aktarılır. **2. Izmâr.** Sadece kâmil bahrinde "متفعلن" tef'ilesinin harekeli olan ikinci harfinin sâkin kılınmasıdır. Bu suretle "متفعلن" elde edilir, bu da uygulamada vezindeşi olan "مستفعلن"e aktarılır. Izmâr uygulanmış

tef'ileye "muzmar" (zamir işlevli) denilir; burada "ت" harfinin harekeli veya sâkin kılınması ihtiyarî olduğu gibi zâhir isim yerine zamir kullanmak da ihtiyarîdir. Etimolojik ilgi bu benzeşmeye dayandırılmıştır (*Lisânü'l-'Arab*, "zmr" md.). **3. Vaks.** Yalnız kâmil bahrinde "متفعلن" tef'ilesinin harekeli olan ikinci harfinin düşürülmesidir. Böylece "مفاعلين" elde edilmiş olur. Vaks uygulanmış tef'ileye "mevkûs" (boynu kırık) adı verilir, çünkü tef'ile, anılan harfin düşürülmesiyle boynu kırılan kimseye benzetilmiştir. **4. Tay (Tayy).** Tef'ilenin sâkin olan dördüncü harfinin düşürülmesidir. Tay basit, serî, münserih, recez ve muktedab bahirlerinde "مستفعلن" "fâ"sının düşürülmesiyle "مستفعلن" elde edilir, bu da uygulamada "متفعلن"e aktarılır. Münserih, serî ve muktedabda "مفعولات"dan "vâv"ın düşürülmesiyle "مفعولات" sağlanır. Bu da pratikte vezindeşi olan "فاعلات"e aktarılır. Tay uygulanmış tef'ileye "matviyy" (dürülmüş) denir. **5. Kabz.** Tef'ilenin sâkin olan beşinci harfinin düşürülmesidir. Bu nevi zihaf hezec ve muzâride "مفاعيلن"den "yâ"nın düşürülmesiyle "مفاعلين"e, tavîl ve mütekâribde "فعلن"den "nûn"un düşürülmesiyle "فعلن"e dönüştürülmesi şeklinde görülür. Kabz uygulanmış tef'ile "makbûz" (büzül-müş) diye anılır, tef'ile beşinci harfinin düşürülmesiyle büzül-müş hale düşürülmüştür. **6. Asb.** Tef'ilenin harekeli olan beşinci harfinin sâkin kılınmasıdır. Bu da yalnız vâfir bahrinde "مفاعلتن" "lâm"ının sâkin kılınmasıyla "مفاعلتن"e, bunun da uygulamada vezindeşi olan "مفاعيلن"e aktarılması şeklinde görülür. Asb uygulanmış tef'ileye "ma'sûb" (bağlanmış) adı verilir. **7. Akl.** Tef'ilenin harekeli olan beşinci harfinin düşürülmesiyle oluşur. Sadece vâfirdeki "مفاعلتن" "lâm"ının düşürülmesiyle "مفاعلتن"e, bunun da uygulamada "مفاعلين"e aktarılması şeklinde görülür. Akl uygulanmış tef'ile "ma'kûl" (engellenmiş) diye anılır. **8. Kef (Keff).** Sâkin olan yedinci harfin düşürülmesi demektir. Şu dört tef'ilede sondaki "nûn"un düşürülmesiyle uygulanır: Medîd, remel, hafif ve mücteste "فاعلاتن"; hezec, muzâri ve tavîlde "مفاعيلن"; muzâride "فاعلاتن"; hafif ve mücteste "مستفعلن" ve "مستفعلن". Kef uygulanan tef'ileye "mekfûf" (bordür-lü / şeritli) denir.

B) Müzdevic Zihaf. **1. Habl.** Habn ve tayyın birlikte uygulanmasıyla tef'ilede sâkin olan ikinci harf ile (habn) yine sâkin olan dördüncü harfin (tayy) düşürülmesidir. Bu da "متفعلن"den sîn ve "fâ"nın düşürülmesiyle "متفعلن"e, uygulamada ise "فعلن"e aktarılması, ayrıca "مفعولات"tan fâ ve "vâv"ın düşürülmesiyle "معات", uygula-

mada "فعات" elde edilmesiyle oluşur. Bu örnekler recez, serî, basit ve münserih bahirlerinde görülür. Böyle tef'ileye "mahbûl" (aklı bozulmuş) denir. **2. Hazl.** Sadece kâmil bahrinde "متفعلن"de izmâr ve tayyın birlikte uygulanmasıdır. Hazle "cezl" de denir. Buna göre tef'ilede ikinci harf olan tâ sâkin kılınıp dördüncü harf olan "elif"in düşürülmesi suretiyle "متفعلن" elde edilir, uygulamada ise "متفعلن"e dönüşür. Hazl uygulanmış tef'ileye "mahzûl" (kesilmiş, kesikli) denilir. **3. Şekl.** Tef'ilede habn ve keffin birlikte uygulanmasıdır. Buna göre tef'iledeki ikinci ile yedinci sâkin harfler düşürülür. Bu durumda "فاعلاتن" → "فعات"ye, "مستفعلن" → "متفعلن"ye (uygulamada مفاعل) ve "مستفعلن" "متفعلن"ye (uygulamada مفاعل) dönüşür. Şekl uygulanmış tef'ile "meşkûl" (iki ayağı köstekli at) diye anılır. **4. Naks.** Sadece vâfir bahrinde "مفاعلتن" tef'ilesinde asb ve keffin birlikte uygulanmasıdır. Buna göre beşinci harf (lâm) sâkin kılınır (asb), son harf (nûn) düşürülür (keff). Neticede tef'ile "مفاعلت"e, bu da uygulamada "مفاعيلن"e dönüşür. Naks uygulanmış tef'ileye menkûs (eksiltilmiş) adı verilir.

İllet ve Çeşitleri. Kasidenin sadece mısra sonu tef'ilerine (aruz-darb) hem sebebe hem de vetidlere dahil olabilen, genellikle kasidenin tamamında uygulanması zorunlu olan, harf eklemek ve harf düşürmek şeklindeki değişikliklere "illet" denir. İllet türü değişime uğramış tef'ileye "ma'lûl" (hastalanmış, hasarlı) adı verilir. İllet harf düşürmek (naks) ve harf eklemek (ziyâde) şeklinde iki kategoriye ayrılır. **A) Naks İletleri.** **1. Hafz.** Tef'ilenin sonundaki hafif sebebin düşürülmesidir. Bu işlemde mütekârib bahrindeki "فعلن" aslî tef'ilesi "فعو"ya, uygulamada vezindeşi olan "فعل"e, tavîl ve hezcede "مفاعيلن" aslî tef'ilesi "مفاعي"ye, uygulamada "فعلن"e, medîd, remel ve hafif bahirlerinde "فاعلاتن" tef'ilesi "فاعلا"ya, bu da uygulamada "فاعلن"e dönüşür. Hafz uygulanan tef'ileye "mahzûf" (düşürülmüş) denilir. **2. Hazz / hazez.** Tef'ilenin sonundaki mecmû' vetidi düşürmektir. Buna göre kâmil bahrindeki "متفعلن" aslî tef'ilesi "متفا"ya, bu da uygulamada "فعلن" şekline dönüşür. Hazez uygulanmış tef'ileye "ehazz / hazzâ" (kesilmiş, kökten koparılmış) adı verilir. **3. Katf.** Hafz ve asbin birleştiği bir değişiklik olup tef'ile sonundaki hafif sebebi düşürmek ve harekeli beşinci harfi sâkin kılmak suretiyle gerçekleşir. Buna göre vâfirdeki "müfâaletün" aslî tef'ilesi ← "مفاعلتن" "مفاعيلن" şekline dönüşür. Katf uygulanmış tef'ileye "maktûf" (-meyvedevşirilmiş, koparılmış) denir. **4. Kat'.** Tef'ile

ZİHAf ve İLLET

sonundaki mecmû' vetidin sâkin olan harfini düşürmek, kalan son harfini sâkin kılmaktır. Buna göre basit ve muhdesteki "fâilün" aslı tef'ilesi = فاعل ← فاعل ← فاعل "فاعلاتن" = متفاعلاتن'e; kâmildeki "mütefâilün" ← متفاعلاتن'e dönüşür. Recezdeki "müstef'ilün" ise ← مستفعلن ← مستفعلن'e dönüşür. Kasr uygulananmış tef'ile "maktû'" (kesikli) diye anılır. 5. Kasr. Tef'ile sonundaki haffif sebebin sâkin harfini düşürmek, hareketli harfini sâkin kılmaktır. Buna göre mütekâribde "فاعلاتن = فاعلاتن ← فاعلاتن", medîd ve remelde "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن", haffifin meczûunda (bir tef'ilesi düşmüş vezin) "مستفعلن ← مستفعلن ← مستفعلن" şekline dönüşür. Kasr uygulanmış tef'ileye "maksûr" (kısaltılmış) denilmesi bu durumdadır. 6. Kasm. Vâfirdeki "müfâaletün"ün ilk harfini düşürmek, hareketli olan beşinci harfini, sâkin kılmaktır. Buna göre "مفاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" şeklinde değişime uğrar. Kasm uygulanmış tef'ileye "aksam" (ön dişleri yarıncıdan kırık keçi) denir. 7. Vakf. Tef'ilenin sonundaki mefrûk vetidden hareketli olan yedinci harfi sâkin kılmaktır. Bu da münserihin menhûkünde (tef'ileleri eksiltilmiş vezin) ve serî' bahrinde bulunur: ← مفعولات. "مفعولات ← مفعولات ← مفعولات" Buna dördüncü harfin düşürülmesi de dahil olabilir. Bu durumda "مفعولات ← مفعولات ← مفعولات" şekline dönüşür. Vakf uygulanmış tef'ileye "mekûf" (duralıklı) adı verilir. 8. Salm. Serî' bahrinde "مفعولات"nın sonundaki mefrûk vetidi düşürmektir. Bu işlemde ← مفعولات "مفعولات ← مفعولات" dönüşür. Salm uygulanmış tef'ile "aslam / salmâ'" (kökünden kesilmiş) diye anılır. 9. Hal' / kebl. Tef'ilede habn ve kat'ın birlikte uygulanmasıdır. Buna göre basit bahrindeki "مستفعلن"de sâkin olan ikinci harf ile sondaki mecmû' vetidin sâkin harfi düşürülür ve geri kalan tef'ilenin hareketli olan son harfi sâkin kılınır. Bu durumda tef'iledeki değişim ← متفاعلاتن "مستفعلن ← متفاعلاتن" şeklinde gerçekleşir. Bu değişikliğe uğramış tef'ileye "mahlû' / mekbûl" (yerinden koparılmış) denir. 10. Kesf / kesf. Münserihin menhûk ile serî' bahrindeki "مفعولات"de sondaki mefrûk vetidin hareketli olan yedinci harfini düşürmektir. Buna göre değişim ← مفعولات "مفعولات ← مفعولات" biçiminde ortaya çıkar. Bu, tay uygulanıp dördüncü harfin düşürülmesiyle "مفعولات ← مفعولات" dönüşür. Söz konusu değişime uğramış tef'ileye "mekşûf / meksûf" (örtüsü kaldırılıp açığa çıkarılmış) adı verilir. Çünkü bu değişimde mefrûk vetidin hareketli olan son harfi düşür-

rülünce vetidden geri kalan iki harf haffif sebep şeklinde açığa çıkarılır. 11. Betr. Hazf ve kat'ın birlikte uygulanmasıdır. Buna göre tef'ilenin sonundaki haffif sebep düşürülür, mecmû' vetidin sâkin harfi de düşürülüp önü sâkin kılınır. Bu durumda mütekâribde "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن", medîdde "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن", medîdde "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" şekline dönüşür. Betr uygulanmış tef'ile "ebter / betrâ'" (sonu olmayan / kuyruğu kesik) diye anılır.

B) Ziyâde İletleri. Tef'ile sonuna bir veya iki harfin eklenmesiyle elde edilen ziyâde illetleri beyitlerin ikinci mısra sonu tef'ilelerinde meydana gelir. 1. Terfil. Tef'ile sonundaki mecmû' vetide haffif sebep "نن" ilâve etmektir. Kâmil bahrinin meczûunda "متفاعلاتن ← متفاعلاتن ← متفاعلاتن", mütedârekin meczûunda "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" dönüşür. Terfil uygulanmış tef'ileye "müreffel" (eteği uzatılmış giysi) denir. 2. Tezyil / izâle. Tef'ile sonundaki mecmû' vetide sâkin bir harf (ن) eklemektir. Buna göre kâmil bahrinin meczûunda "متفاعلاتن ← متفاعلاتن ← متفاعلاتن", mütedârekin meczûunda "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن", basitinin meczûunda ve nâdiren recezde "مستفعلن ← مستفعلن ← مستفعلن" şeklinde uygulanır. Bu durumdaki tef'ileye "müzeyyel / müzâl" (eteği uzatılmış) adı verilir. 3. Tesbiğ / isbâğ. Tef'ile sonundaki haffif sebebe sâkin harf (ن) eklemektir. Buna göre remelin meczûunda ve nâdiren haffif bahrinde "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" dönüşür. Bu tür değişime uğramış tef'ile "müsebbâğ / müsbağ" (uzatılmış, genişletilmiş) diye anılır.

Zihaf Konumlu İlet Türleri. Bu tür değişiklikler, sebeplerin ikinci harfinde değil vetidlerde gerçekleştiği için illet nevinden sayılmakla birlikte kasidenin bütün beyitlerinde uygulama zorunluluğu bulunması yönüyle zihaf türü değişikliğe benzetilmiştir. 1. Teş'is. Mecmû' vetidin ilk harfini düşürmektir. Buna göre haffif ve müctes bahirlerinde ikinci mısra son tef'ilesinde ayn harfinin düşürülmesiyle ← فاعلاتن, "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" mütedârekte de yine aynın düşürülmesiyle "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" şeklinde değişim gerçekleşir. Bu tür tef'ileye "müşa'as" (dağıtılmış) denilmesinin sebebi ortadaki harfinin düşmesiyle tef'ilenin parçalanıp dağıtılmış konumuna düşürülmüş olmasıdır. 2. Hazf. Tef'ilenin sonundaki haffif sebebin düşürülmesidir. Bu aslında lâzımı bir illet olmakla birlikte mütekârib bahrinin birinci darbına dahil olduğunda uygulanması ihtiyardır. Buna göre "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" dönüşür. Kasidenin beyitlerinde "فاعلاتن", "فاعلاتن" ile dönüşümlü olarak gelebilir. 3. Hazm. Genellikle bey-

tin birinci mısra başında bir-dört, nâdiren ikinci mısra başında bir-iki harfin ziyâde edilmesidir. Bu ise vezne dahil edilmeyen ve beytin taktiinde hesaba katılmayan bir ilâvedir. Söz konusu ilâve bir ziyâde illeti olmakla birlikte ihtiyar bulunmasıyla zihaf konumundadır. Fazlalıklar çoğunlukla beyitlerin muhtevasını birbirine bağlayan atf harfleri şeklinde gelir. Bazıları bunu şiirde garip bir olgu olarak görmüş, râvilerin şiiri farklı rivayet etmelerinden kaynaklandığını söylemiş, şiirin bilinen vezne, alışılmış âhengine ters düştüğü için terkedilmesini yeğlemiştir. Sirâceddin el-Verrâk, bir dizesinde bu olguyu şiirin ace mi şaire zorla boyun eğdirmesi şeklinde nitelemiştir (Abdülhamid er-Râzi, s. 61). Hz. Ali'ye nisbet edilen şu kıtada görüldüğü gibi: "ولا تجزع من الموت إذا حل بئاديا / اشد" "ولا تجزع من الموت فان الموت لايقيا" (Kapılma korkuya ölüm obana inmişse / Sabır göster ölüme gelecektir ölüm sana da). Burada dahil olmayan dört harflik bir ziyâdedir. Bu tür ziyâde içeren beyte "mahzûm" (burnu halkalı deve) denir. 4. Harm. Çoğunlukla beytin birinci mısra başında, nâdiren de ikinci mısra başında yer alan tef'ilenin başlangıcındaki mecmû' vetidin ilk harfini düşürmektir. Buna göre tavil ve mütekâribde "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن", hezec ve muzârîde "مفاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن", vâfirde "مفاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" dönüşür. Bu tür tef'ileye "eslem" (gedikli) denir. 2. Serm. Tavil ve mütekâribdeki "feülün"e harm illetiyle kabz zihafının birlikte uygulanmasıdır. Bu durumda ilk ve son harf düşerek "فاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن" değişimi meydana gelir. Söz konusu tef'ile "esrem / mesrûm" (bir ön diş kırık / dişinin ucu kırık) diye anılır. 3. Azb. Vâfirde "müfâaletün"e sadece harm illetinin uygulanmasıdır. Burada ilk harf düşerek ← مفاعلاتن "مفاعلاتن ← مفاعلاتن ← مفاعلاتن" değişimi gerçekleşir. Tef'ileye "a'zab" (kırık boynuzlu keçi) adı verilir. 4. Kasm. Vâfirdeki "müfâaletün"e harm ile asb zihafını birlikte uygulanmaktadır. Buna göre ilk harf düşürülür, beşinci harf sâkin kılınır (مفاعلاتن ← فاعلاتن ← فاعلاتن). Böyle tef'ileye "aksam" (ön diş yarıncıdan kırılmış) denir. 5. Cemm / cemem. "Müfâaletün"e harm

ile akl zihafının birlikte uygulanmasıdır. Burada birinci ve beşinci harf düşürülür (مفاعلتن ← فاعلتن = فاعلن). Tef'ileye "ecemm / mecmûm" (iki boynuzu da kırılmış keçi) adı verilir. 6. Aks. "Müfâletün" tef'ilesine harm illeti ile naks ve keff zihafının birlikte uygulanmasıdır. İlk ve son harf düşürülür, harekeli olan beşinci harf sâkin kılınır (مفعولن ← فاعلت ← فاعلت = مفعول). Bu tef'ile "a'kas" (boynuzları kulakları üzerinden enseye kıvrık durumdaki teke) diye anılır. 7. Harem. Hezec ve muzârideki "mefâilün" e sadece harm uygulanmasıyla ilk harfinin düşürülmesidir (مفاعيلن ← فاعيلن = مفعولن). Tef'ileye "müteharrim" (kesik burun) adı verilir. 8. Şetr / şeter. Hezec ve muzâride "mefâilün" e harm illeti ile kabz zihafının birlikte uygulanmasıdır (مفاعيلن ← فاعلن). Bu tef'ileye "eşter" (alt göz kapağı yarık) denir. 9. Hareb. "Mefâilün" e harm illetiyle keff zihafını birlikte uygulamaktır. Burada ilk ve son harf düşerek "مفاعيلن ← فاعيل = مفعول" değişimi olur. Tef'ile başı ve sonu düştüğünden "ahreb" (harap olmuş) diye anılır.

İllet Konumlu Zihaf Türleri. Birinci ve ikinci mısra sonundaki tef'ilelerde meydana gelen bazı zihaf çeşitleri illetler gibi kasidenin tamamında uygulanması gereken bir zorunluluğu ifade eder. Bunlar tek başına bir zihaf türü ile gerçekleştiği gibi bir illetle birlikte de gerçekleşebilir. Çeşitleri şunlardır: 1. Basit bahrinin bazı türlerinde sadece habn ile (فاعلن ← فعلن); 2. Medidin bazı türlerinde habn ve hazf ile (مفاعلتن ← فاعلتن = فاعلت = فاعلن); 3. Basitin muhallanda habn ve kat' ile (مستفعلن ← متفعّل = مفعولن); 4. Hafifin meczûunda habn ve kasr ile (مستفعّلن ← متفعّل = مفعولن); 5. Mütedârekte habn ve terfil ile (مفاعلتن ← فاعلتن); 6. Tavilin aruzunda sadece kabz zihafı ile (مفاعيلن); 7. Vâfirin meczûunda sadece asb ile (مفاعلتن ← فاعلتن = مفاعلتن); 8. Kâmil bahrinde izmâr ve harez ile (متفاعلن ← متفا = فاعلن); 9. Serî'de tay ve kesf yahut vakf gibisiyle (مفعولات / مفاعلتن ← مفعولن = فاعلن); 10. Serî'de habl ve kesf ile (مفعولاتن ← معلن = فعلن); 11. Münserihle muktedabin arûz ve darbinde sadece tay ile (مستفعّلن ← مستعلن = متفعّلن).

Muâkabe-murâkabe-mükânefe: Bir ve ya iki tef'ilede yan yana gelen iki haffif sebebin üç halî vardır: Muâkabe / teâkub, murâkabe / terâkub ve mükânefe. Muâkabe gereği sebeblerin iki sâkin harfi birlikte sâlim olarak kalabilir, fakat birlikte düşürülemez. Sadece birine zihaf uygulanarak düşürülmesi zorunlu olur. "مفاعيلن" örneğinde "عي + لن" sebeblerinden sâkin yâ ve "nûn"dan sadece birinin düşürülmesi (فاعلتن / فاعلتن) de (تن + فا), sebeblerinden sadece nûn ve "elif"ten birinin düşürülmesi veya sâlim olarak bırakılmaları zorunlu olur. Murâkabe / terâkub da bir tef'ilede iki haffif sebebin yan yana gelmesidir. Bu durumda ikisi de ne sâlim olarak bırakılır ne de zihaf uygulanıp ikisi birlikte düşürülür. Sadece birinin zihaf gereği düşürülmesi zorunlu olur. "مفاعيلن" de yâ ile "nûn"un, "مفعولات" de fâ ile "vâv"dan birinin düşürülmesi şeklinde bir zihaf uygulanması zorunludur. Mükânefe bir tek tef'ilede iki haffif sebebin yan yana gelmesidir. Buna göre iki haffif sebebin de sâlim bırakılması, ikisine veya sadece birine zihaf uygulanması câizdir. "مستعلن" de sîn ile tâ birlikte düşürülmeyip sâlim bırakılabilir, birlikte düşürülebilir ya da sadece biri düşürülebilir. Buna göre farklı fer'î tef'ileler doğar.

Zihaf-İllet Farkları. Aslî (sâlim, sahih, tam) tef'ilelere dahil olarak birçok fer'î tef'ilenin doğmasına imkân veren değişiklikler olan zihaf ile illet arasında şu farklar söz konusudur: 1. Zihaf sebeblere, illet ise sebebe ve vetidlere dahil olur. 2. İlet sadece aruz ve darb tef'ilerine, zihaf ise aruz, darb ve haşiv bütün tef'ilere dahil olur. 3. Zihafıta harf eklemesi olmaz, illette olur. 4. Zihafın kasidenin tamamında uygulanması ihtiyarî iken illetin uygulanması zaruridir. Bazı şartlarda uygulanması zaruri olan zihafa illet konumunda zihaf denildiği gibi bunun aksine uygulanması ihtiyarî olan illete de zihaf konumunda illet denir. Zihaf ve illetlere başvurulup aslî tef'ilelerde yapısal değişikliklerin meydana getirilmesi veznin ve onun ölçek alındığı şiirin müzikalitesiyle armonik yapısına hâlel getirebilir. Bir vezin ve şiirde zihaf ve illetlerin çokluğu şiirin kıymetini düşürür ve onu nesir düzeyine indirebilir. Dolayısıyla bu tür değişikliklerin usta şairlerce yapılması gerekir. Nitekim Asmaî, "Şiirde zihaf fıkhındaki ruh-sat meselesi gibidir. Onu ancak usta fakih belirleyebilir" demiştir (İbn Reşîk el-Kayrevânî, I, 275-276).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "hbl, hbn, hzm, btr, hrm, ktf, 'azb, ştr, şm, şlm, kşm" md.leri; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferid*, V, 432-437; Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Arûzî, *el-Câmi' fi'l-'arûz ve'l-kavâfi* (nşr. Zühayr Gâzî Zâhid – Hilâl Nâcî), Beyrut 1416/1996, s. 171-208; Sâhib b. Abbâd, *el-İknâf* (nşr. M. Hasan Âlî Yâsîn), Bağdad 1379/1960, s. 6-7, 14-15, 18-19, 24, 32, 39, ayrıca bk. tür.yer.; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *'Arûzü'l-varaka* (nşr. Muhammed el-Alemî), Dârülbeyzâ 1404/1984, s. 12-13; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde* (nşr. Muhammed Karkazân), Beyrut 1408/1988, I, 274-294; İbn Ümmü Kâsim, *Şerhu Mukaddimetü İbni'l-Hâcib fi 'ilmi'l-'arûz* (nşr. Ahmed Ali Muhammed), Kahire 1995, s. 88-92; Ab-

dülhamîd er-Râzî, *Şerhu Tuhfeti'l-Halil*, Bağdad 1968, s. 61; Safâ Hulûsî, *Fennü't-takfî'i-ş-şî'ri ve'l-kâfiye*, Bağdad 1397/1977, s. 207-209; Mecdî Vehbe – Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-muş-şalahâti'l-'Arabiyye fi'l-luğa ve'l-edeb*, Beyrut 1979, s. 11, 30, 88, 89, 108, 123, 137, 140, 159, 170, 230, 239; M. Saîd İsbir – Bilâl Cüneydî, *eş-Şâmil*, Beyrut 1985, s. 513-514, 607-608; Abdülazîz Atik, *'İlmü'l-'arûz*, Beyrut 1405/1985, s. 170-188; Mişâl Âsî – Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-muşaşşal fi'l-luğa ve'l-edeb*, Beyrut 1987, I, 164, 290, 371, 382, ayrıca bk. tür.yer.; II, 731, 754, 772, ayrıca bk. tür.yer.; Abdullah Derviş, *Dirâsât fi'l-'arûz ve'l-kâfiye*, Mekke 1407/1987, s. 123-138; Nâyif Ma'rûf – Ömer Es'ad, *'İlmü'l-'arûzî'l-tatbîkî*, Beyrut 1407/1987, s. 39-52; Ali Cemîl Sellûm – Hasan M. Nüreddin, *ed-Delil ile'l-belâğa ve 'arûzî'l-Halil*, Beyrut 1410/1990, s. 220-228; Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-muşaşşal fi 'ilmi'l-'arûz ve'l-kâfiye ve fûnüni-ş-şî'r*, Beyrut 1411/1991, s. 36-52, 254-269, ayrıca bk. tür.yer.; Hâşim Sâlih Mennâ, *eş-Şâfi fi'l-'arûz ve'l-kavâfi*, Beyrut 1414/1995, s. 230-245; M. Ali el-Hâşimî, *el-'Arûzü'l-vâzih*, Beyrut 1415/1995, s. 125-131; Zeyn Kâmil el-Huveyskî, *el-'Arûzü'l-'Arabî*, İskenderiye 1996, s. 24-89; Adnân Hakkî, *el-Muşaşşal fi'l-'arûz ve'l-kâfiye ve fûnüni-ş-şî'r*, Beyrut 1421/2000, s. 14-21.



İSMAIL DURMUŞ

ZİHİN

(الذهن)

İnsanın idrak gücü.

Sözlükte "anlama, kavrama, akılda tutma, anlayış, kavrayış" gibi mânalara gelen **zihîn** (**zihn**) (*Lisânü'l-'Arab*, "zihn" md.) eski kaynaklarda genellikle "idrak yeteneği veya gücü" diye tanımlanır. Cürcânî'nin verdiği iki ayrı tanımdan ilki "dış ve iç duyu dahil nefsin bilgileri kazanma yeteneğine sahip gücü", ikincisi "bilgilerin idrak edilmesini sağlayan eksiksiz yetenek" şeklindedir (*et-Ta'rîfât*, "ez-Zihn" md.). İlk tanım zihnin hem duyu hem akıl idrakıyla ilgili olduğu düşüncesini yansıtmaktadır. Ebü'l-Bekâ da zihnin mutlak anlamda insan nefsi, nefsin idrak güçlerinden biri yahut tamamı için kullanılabildiğini, dolayısıyla genelde "idrak gücü" anlamına geldiğini belirtmektedir. Aynı âlim Fahreddin er-Râzî'ye dayandırdığı bir tanımda zihnin nefse bilgileri edinme imkânını sağlayan yetenek olduğunu, bu yeteneğin iyi işlemesine "fitnat", hızlı işlemesine "zekâ" denildiğini aktarır. Yine Ebü'l-Bekâ, zihnin akıl ve nefisle eş anlamlı kullanılabildiğini vurgulamakla birlikte aralarındaki ince anlam farklılıklarına değinmektedir. Buna göre nefis genel olarak bedeni yöneten (mutasarrıfe), akıl idrak eden (müdrîke) güçtür; zihin ise idrak yeteneği olması yönünden bu adı almıştır (*el-Külliyât*, s.